

Janko Pleterski

ZGODOVINSKA MISEL SLOVENSКИH MARKSISTOV V ČASU SPERANSOVE KNJIGE

Minilo je štirideset let od izida knjige, kateri je avtor z izbiro psevdonima »Sperans« dal že vnaprej osrčujoč poudarek. Naslov »Razvoj slovenskega narodnega vprašanja« je naznanjal tematiko, ki je prizadevala vsakega razmišljajočega Slovence. Znanstveno suha formulacija naslova pa je odvrčala od tradicionalnega čustvenega in moralizirajočega pristopa in navajala k stvarnemu, družboslovnemu obravnavanju.

Izid knjige Edvarda Kardelja-Speransa je bil politični dogodek prve vrste. Že po kratkem času je postalo jasno, da pomeni tudi veliko dejanje v zgodovinskem razvoju Slovencev. Bila je to poglobljena idejna priprava za vzpon slovenskega naroda do nove ravni zgodovinskega delovanja, do združitve in skrajnega napona vseh njegovih dobrih moči v boju za življenje in za uveljavitev pravice odločanja o samem sebi. Ob teh velikih dejstvih pa naj danes povemo še to, da je knjiga bila vrhunec zgodovinsko publicističnega dela slovenskih marksistov tega časa.

Leta od 1932. do 1939. lahko označimo kot čas Speransove knjige. Tako zaradi osebne dejavnosti Edvarda Kardelja v teh letih pri preučevanju slovenske zgodovine kot zato, ker je knjiga posebno viden izraz svoje dobe. Takšno poimenovanje ne pomeni, da dotlej sploh ne bi bilo zgodovinskih del, ki bi izhajala iz historično materialističnega pojmovanja naše preteklosti. Uredništvo marksistične revije »Književnost« je leta 1934. sicer res zelo odločno zatrdilo — ob članku G. Plehanova o zgodovini — da je »vsa slovenska zgodovina do danes pisana z idealističnega stališča...«¹ Že takrat pa je bilo jasno, da ta trditev bolj izraža potrebo po novem naporu priti do marksistične zgodovine kot pa pomeni ugotovitev nekega stanja.

Prizadevanja pridobiti si historično materialistični pogled na zgodovino Slovencev spremljajo slovensko delavsko gibanje, odkar je nastopilo. Ta prizadevanja so se v posameznih dosežkih uveljavila tudi v okviru slovenskega strokovnega zgodovinarstva. Dovolj je omeniti le nekaj imen starejšega rodu: Albin Prepeluh, Dragotin Lončar, Karel Slanc, Henrik Tuma. Njim slede imena mlajših, ki se publicistično pojavijo v dvajsetih letih, že povezani z revolucionarnim krilom slovenskega delavskega gibanja, in ki zore nekaj let za tem, že v Speransovem času. Imenujmo le Iva Grahorja, Dušana Kermavnerja, Vladimira Martelanca.

Slovensko strokovno zgodovinopisje je bilo v svojem nastanku idejno in politično vezano na oba meščanska politična tabora. In res je, da je po svoji metodi bilo izvirno naslonjeno na nemško idealistično historiografijo. V okviru te metode je že pred koncem 19. stoletja, pozneje še bolj, doseglo dobre rezultate in dalo znanstvene temelje za slovensko zgodovino, še posebno za njeno prvo, fevdalno dobo. Pa vendar je imelo to zgodovinopisje, ne oziraje se na idejne in metodološke temelje, nekaj lastnosti, ki so izvirale iz specifičnosti slovenskega naroda in bile pozneje pomembne tudi za utemeljitev metode historičnega materializma. Že samo dejstvo, da gre za zgodovino tkim. nezgodovinskega naroda, da gre za zgodovino naroda,

¹ Književnost, II, 1934, 383.

ki je v 19. stoletju še vedno močan predvsem v temeljnih družbenih plasteh, medtem ko se bitka za izoblikovanje slovenskega meščanstva šele razvija, kjer je vsa višja plast, zvezana s fevdalno preteklostjo, tujerodna, že to dejstvo samo odvrča slovenske zgodovinarje od izključnega raziskovanja zgodovine vladarjev, držav, vladajočih fevdalnih struktur. Odvrča jih torej od tematike, ki je tipična za idealistično nemško historiografijo, usmerja jih k področjem, ki več povedo o življenju Slovencev, izenačenih s temeljno kmečko ljudsko plastjo. »Kmet — ali kakor bi že skoraj smeli reči Slovenec«, opredeljuje to posebnost socialnega značaja predmeta svojega raziskovanja Milko Kos² v knjigi, ki nedvomno pomeni vrh zgodovinarske sinteze do Speransovega časa. Zato se tudi starejši slovenski zgodovinarji zanimajo za gospodarska in socialna vprašanja, zato tudi oni posvečajo posebno pozornost ne le dinastičnim, temveč tudi socialnim bojem. To zanimanje jim je vcepil že čas slovenske narodne prebuje, ki je ustvaril poseben tip pogleda slovenskega izobraženca na zgodovino svojega naroda, to je tip, ki ga najbolj poznamo iz tolikokrat navedenih vrstic Prešernovega Sonetnega venca, ki vidi kot prvo dejanje slovenske zgodovine, potem ko so predniki izgubili politično samostojnost, krvavi punt in pa ljudske boje proti Turkom. Zgodovinar Peter Radics odkrije že leta 1870 ne samo izvod znamenite pesmi o kranjskih puntarskih kmetih iz leta 1515, temveč napiše tudi razpravo, v kateri uporabi slovensko-hrvaški upor iz leta 1573 kot argument za slovenske državopolitične zahteve.³ In gotovo je ravno navezanost slovenskega boja na politično uveljavitev temeljnih socialnih plasti bila tista, ki je že v 70. letih vodila Frana Šukljeta k zgodovinarskemu zanimanju za izvire demokratizma, k njegovemu ugotavljanju razlik med liberalizmom in demokratizmom iz različnosti socialnega temelja in različnosti socialne pobude. Seveda je marksistično zgodovino-pisje stalo pred nalogo vključiti v svojo analizo vse to gradivo in dosežke, ki jih je slovensko zgodovino-pisje že dalo. Prav značilna je v tem pogledu na videz neznatna polemična praska v letu 1937. Pod psevdonimom Fr. Klemuc je Mirko Košir v Ljubljanskem zvonu z velikim navdušenjem pozdravil razpravo Frana Zwittera o prebivalstvu na Slovenskem kot prelomnico, ki naznanja preusmeritev slovenske zgodovinarske vede k družbenim vprašanjem. Fran Zwitter se je vse te obilne hvale otresel z ugotovitvijo, da nikakor ni on začetnik gospodarske in socialne zgodovine pri Slovencih, da so o tem že zdavnaj pred njim pisali mnogi drugi avtorji. On sam le uvaja novo, sociološko metodo.⁴ Tem manj ustrezno je zato še danes označevati Speransovo knjigo le s tem, da je »pomembna... zaradi poudarka na gospodarskih in družbenih razmerah, s katerimi je zvezan narodni razvoj.«⁵

Že na začetku lahko ugotovimo, da je eden izmed pomembnih dosežkov Speransove knjige v tem, da je avtor v njej na nov način, a vendarle organsko upošteval rezultate vsega dotedanjega slovenskega zgodovinarskega dela, ga vključil v svojo analizo in mu s svojo sintezo pridobil nov pomen. K rezultatom slovenskega zgodovinarstva ni pristopil zviška in odklonilno zaradi svojega različnega idejnega in metodološkega izhodišča, marveč je v teh rezultatih spoštoval človekovo delo. Cenil ga je ne samo po idejni usmerjenosti, temveč tudi po intelektualni zmožnosti, po širini pogleda, po globini spoznanja in po izrazni, komunikativni moči. Naj bo

² Milko Kos, *Zgodovina Slovencev od naselitve do reformacije*, Ljubljana, 1933, 237.

³ Peter Radics, *Ein „windisches“ Reich*. V: *Die Reform* 9 (1870), 1630.

⁴ Fr. Klemuc, *Slovensko zgodovinarstvo na razpotju*, Ljubljanski zvon 1937, 52–56 in Fran Zwitter, *»Slovensko zgodovinarstvo na razpotju«*, Ljubljanski zvon 1937, 164.

⁵ *Zgodovina slovenskega slovstva*, VI. knj., Ljubljana 1969, 428.

dovoljeno ob tej priložnosti povedati, da je Edvard Kardelj leta 1970 govoril z največjim priznanjem o Ivanu Prijatelju kot slovenskem zgodovinarju; po njegovi sodbi ni Prijatelja do tega časa prekosil po izrazni moči in celovitosti pogleda še noben drug avtor, četudi marksist.

Po drugi strani ni nobenega dvoma o tem, da je uveljavljanje metode historičnega materializma v slovenskem zgodovinopisju bilo dejanje šele Speransovega časa. Kolikor je delo Speransa individualna stvaritev, toliko je resnično tudi dejstvo, da v svojem zgodovinopisnem prizadevanju ni bil osamljen in da je značilnost Speransovega časa ravno nastop vrste avtorjev, ki se problemov slovenske zgodovine lotevajo kot marksisti. Vse njihovo delovanje stoji v znamenju prepričanja in hotenja, ki ga je v svojem prvem nastopu v »Književnosti« povedal Tone Brodar (Edvard Kardelj), namreč, da stvar filozofov in družboslovcev ni samo razlaganje sveta, marveč v tem, da se svet spremeni.⁶ Ne kažemo pravega razumevanja za dejanje tega rodu, če ga označujemo predvsem s tem, da so njegovi pripadniki »pribijali dialektični materializem, zviška zavračali malomeščansko filozofiranje...⁷ Pregled zgodovinarskega dela te generacije in samega Speransa pelje k prepričanju, da ne njej ne njemu nikoli ni bil prvi namen uveljaviti in dokazovati nek nazor, temveč da jim je bilo vselej vodilo prizadevanje poiskati in opredeliti pot, po kateri se morejo sprostiti in k družbenemu dejanju usmeriti temeljne moči v slovenskem narodu, tiste moči, ki morajo po zakonitosti družbenega razvoja svojo osvoboditev uresničevati v najgloblji humanitarni celovitosti. Danes vemo, da je to bila generacija, ki je ustvarila idejne osnove in ki je potem dejansko vodila slovenski narod v najbolj kritičnih, a tudi največjih dneh njegove zgodovine. Ob uspešnosti dejanja je tem bolj pomembno ugotoviti, da je Speransova generacija uveljavila zgodovinskost kot temeljni metodološki pristop ob preučevanju aktualne problematike slovenske družbe, da je to storila v prepričanju, da je zgodovinskost edini način, ki vodi k spoznanju vseh notranjih moči slovenske družbe v njihovem medsebojnem odnošaju in spletu, odločujočem o življenju danes in jutri. Zato je Tone Brodar že prav na začetek svojega obravnavanja slovenskega vprašanja postavil tudi poskus z najširšimi črtami orisati slovenski zgodovinski razvoj, ugotoviti, da je v moderni dobi njegovo osrednje vprašanje narodno in da je to vprašanje stvar celotne družbe, da je njegovo jedro socialno in da ga v sodobnosti more rešiti le narod, v katerem se kot vodilna moč uveljavi novi družbeni faktor, delavski razred.

Pregledati zgodovinarsko delo in misel slovenskih marksistov v Speransovem času je naloga, ki bi ji mogla zadostiti le podrobna študija. Brez posebnega dokazovanja pa je jasno, da gre za družbeno zavzeto, za angažirano zgodovinopisje. Prav to mu je končno dalo njegovo zgodovinsko vrednost, čeprav je bila strokovna, znanstvena kvaliteta prvi pogoj. Zato je umestno pogledati, katera so bila tista vprašanja, ki so pomenila notranji nagib avtorjev, ob katerih se je vnemala njihova delavnost, ob katerih so se angažirali. Ne gre zdaj za splošne politične cilje in programske orientacije. Gre za vprašanja, ki se odpirajo ob reševanju konkretnih družbenih problemov. Brez trditve, da je seznam popoln, moremo navesti naslednje:

Nastanek in obstoj slovenskega naroda, dokaz njegove individualnosti in samostojne odgovornosti do svoje prihodnosti. — Problem revolucionarnega slovenskega narodnega programa. — Ugotovitev prelomnih situacij

⁶ Književnost, 1933, 238.

⁷ Zgodovina slovenskega slovstva, VI. knj., 325.

v slovenski zgodovini. — Opredelitev zgodovinske alternative med revolucijo in reakcijo, med svobodoljubjem in fašizmom. — Identifikacija socialnih sil napredka v slovenskem narodnem razvoju. — Dokaz nezmožnosti slovenskega meščanstva rešiti narodno vprašanje. — Obdelati razmerje med proletariatom in njegovo politično organizacijo ter nacionalnim gibanjem. — Ugotoviti zgodovinske osnove, ki vodijo k družbeno napredni preorientaciji katoliških množic. — Ugotovitev razrednih bojev kot temeljne vsebine zgodovine naroda, ki ga sicer gibanje za samoodločbo povezuje v politično celoto. — Ugotavljanje in uveljavljanje interesa proletariata kot interesa naroda.

Ni potrebno posebej dokazovati, da je takšno postavljanje vprašanj zgodovini bilo izraz tudi nove stopnje v razvoju subjektivnih sil delavskega gibanja samega, izraz nove kvalitete v revolucionarni koncepciji. Bilo je izraz tistega, čemur v pogovornem političnem jeziku pravimo »novi kurs« v partijski politiki.

Preglejmo najpomembnejše pojave tega novega spraševanja zgodovine po novem družbenem faktorju, pripravljajočem se poseči neposredno in odločilno v življenje naroda. Še pred nastopom Toneta Brodarja je s tega vidika reagiral na izid znane knjige Josipa Vidmarja »Kulturni problem slovenstva« Ivo Grahor. Z recenzijo v Ljubljanskem zvonu je že opozoril na potrebo znanstvenega obravnavanja narodnega vprašanja, ki ga ni mogoče skrbeti samo na kulturni vidik. Z vso vnemo je zahteval obravnavo tega vprašanja v zvezi z življenjem, kar mu pomeni življenje družbe. Pri tem je kritično pripominjal, da neuspeha ni kriv samo avtor, marveč objektivne ovire, namreč, da socialni problemi niso prav nič obdelani in je torej avtor oral ledino.⁸ Na vprašanje, ki ga je načel Grahor, je konec istega leta temeljito in argumentirano odgovoril Tone Brodar (Edvard Kardelj) s svojo v naši zgodovinski literaturi velikokrat omenjeno, a doslej še ne ponatisnjeno razpravo »Nacionalno vprašanje kot znanstveno vprašanje«. Izhajala je v nadaljevanjih tja do srede leta 1933.⁹ Kardelj je z njo sicer zavrnil pojmovanje slovenstva kot kulturnega vprašanja, a s tem ni zanimal njegove kulturne vsebine. Nasprotno, tudi sam je v svojem raziskovanju in pisanju v polni meri upošteval kulturno plat narodnega življenja in tudi sam ugotavljal rast slovenske zavesti in njene tvornosti, podobno kot Vidmar, preko osebnosti kulturnega življenja. Imena Trubar — Prešeren — Levstik — Cankar, katerih vrsto je postavil Josip Vidmar, se tudi pri njem postavljajo kot vrhunski izrazi slovenskega življenja, le da bolj družbeno utemeljeni.

Znano je, da je v letu 1933. slovensko narodno vprašanje vneto preučevala tudi skupina slovenskih komunistov v emigraciji. V Moskvi tkim. brigada, ki so jo sestavljali Dragotin Gustinčič, Ivan Regent in Karel Hudomalj, v Parizu pa je v pismenem stiku z njimi delal Lovro Kuhar-Prežihov Voranc. Eno izmed osrednjih vprašanj tedanjih diskusij je bila ocena značaja Slovenske ljudske stranke, pri čemer so se mnenja zelo razhajala. Najvidnejši rezultat te dejavnosti je izjava treh komunističnih strank o slovenskem vprašanju konec tega leta.¹⁰ Javnosti neznano pa je ostalo gradivo, ki ga je ta krog pripravil. Poleg drugega je treba omeniti rokopis knjige o slovenskem narodnem vprašanju, ki jo je tedaj napisal Dragotin Gustinčič. Besedilo je ohranjeno v večjih odlomkih v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja. Domnevati moremo, da se je

⁸ Ljubljanski zvon, 1932, 723—730. Ponatis v: Ivo Grahor, Življenje in smrt, Ljubljana, 1968, 323—334.

⁹ Književnost 1932—1933, 5—9, 48—54, 73—79, 132—137, 163—168 in 236—243.

¹⁰ Alenka Nedog, O nastanku izjave treh komunističnih strank o slovenskem narodnem vprašanju. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1967, 365—383.

Edvard Kardelj, ko je v poznejših letih bival v Sovjetski zvezi, seznanil tudi s tem rokopisom. Iz nekega pisma Ivanu Regentu iz leta 1944 namreč razberemo, da je v času svojega bivanja v Sovjetski zvezi večkrat razpravljajal z Gustinčičem in Regentom o slovenskem vprašanju. Če pogledamo kazalo h Gustinčičevi knjigi pa vidimo, da je Sperans zasnovan bistveno drugače.

Zgodovina je postala Kardeljevo trajno zanimanje in to na zelo dejaven način. Spomnimo se samo, da je že v letu 1934 izšla njegova knjižica »Potovanje skozi čas«, v kateri je na tako privlačen način približal šolski mladini gospodarsko in družbeno zgodovino človeštva.¹¹ Znano je tudi, da vsebuje njegovo poročilo o položaju v Sloveniji, ki ga je napisal 2. decembra 1934. leta na Dunaju, tudi zgodovinski del, kjer oriše razvoj kapitalizma in meščanstva v Sloveniji in analizira razredno strukturo slovenskih meščanskih strank.¹²

V tem letu so na zgodovinopisnem torišču nastopili že tudi drugi marksisti. V krščansko socialistični reviji »Beseda o sodobnih vprašanjih« se je z analizo osebnosti Janeza Evangelista Kreka lotil Ivo Grahor ene osrednjih aktualnih tem politične zgodovine. Poudaril je, da ga ne zanima toliko ocenjevanje Krekovega dela samega kot vprašanje, »zakaj nimamo Slovenci od Krekovega kulta več koristi?«¹⁴

V letu 1934. je pomemben še začetek izhajanja »Pripomb k naši prevratni dobi« Albina Prepeluha v »Sodobnosti«. Pozneje so bile važno gradivo Speransu in spodbuda Dušanu Kermavnerju za študijo o idejnem razvoju slovenskih socialistov pred prvo svetovno vojno.¹⁵

Od leta 1935 naprej je revija »Sodobnost« postala poglavitno torišče objavljanja zgodovinskih prispevkov slovenskih marksistov. Že v tem letu je priobčil Joža Vilfan članek o Tivolski resoluciji, zasnovan polemčno proti njenemu proslavljanju v slovenskem social-demokratskem krogu.¹⁶ Avtor ni le načelno zavrnil Tivolsko resolucijo samo, marveč je označil tudi zgodovinsko nezadostnost slovenske socialne demokracije v prelomnem času prve svetovne vojne, ko se ni postavila na čelo narodnostnih bojev in korist proletariata in ko je ob propadu Avstroogrske podlegla vplivom radikalnega meščanstva. V istem letniku »Sodobnosti« je izšel tudi prvi obeh za marksistično pojmovanje slovenske zgodovine tako pomembnih prispevkov Vladimirja Martelanca, napisanih v Sovjetski zvezi. V študiji z naslovom »Nekaj misli o slovenskem narodnem in slovstvenem razvoju« je Martelanc izrazil namen orisati z marksističnega stališča osnovna razdobja slovenske narodne zgodovine.¹⁷ Analizo je začel z reformacijo in kmečkimi punti kot socialno prelomno dobo, v kateri se začenja formiranje slovenskega naroda. Obravnaval je dobo prosvetljenega absolutizma in slovenskega razsvetljenstva, opozoril na ljudski pomen Kopitarjevega, Čopovega in Prešernovega dela in sploh na socialno in humanistično vsebino slovenske romantike. Z mnogimi zanimivimi in izvirnimi oznakami je sledil slovenskemu razvoju 19. stoletja. Ob letu 1848. je opozoril na obstoj tudi naprednega toka v slovenski politiki, obenem pa pojasnil Marxove

¹¹ Janko Svetina, Pot marksistične misli med mlade ljudi, Delo, 15. februar 1979, 15.

¹² Janko Pleterški, Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v teoriji in politiki KPJ-KPS. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1967, 303—304.

¹³ Ivo Grahor, Dr. J. Ev. Krek. V: Beseda o sodobnih vprašanjih, 1934, 25—27, 52—55, 73—77, 105—110, 121—127 in 140—145.

¹⁴ Ivo Grahor, Odgovor g. Josipu Gostinčarju, Krekovemu sodelavcu. V: Beseda o sodobnih vprašanjih, 1934, 112.

¹⁵ Albin Prepeluh, Pripombe k naši prevratni dobi. Ljubljana, 1938. Dušan Kermauner, Albin Prepeluh-Abditus. Njegov idejni razvoj in delo.

¹⁶ Joža Vilfan, Tivolska resolucija. Sodobnost, 1935, 245—249.

¹⁷ V. A., Nekaj misli o slovenskem narodnem in slovstvenem razvoju. Sodobnost, 1935, 502—515.

ocene politike avstrijskih Slovanov, da bi jih ostro ločil od negativnih vrednotenj Slovanov v nacistični argumentaciji! Poglavitno dejstvo zanj je nastop slovenskega osvobojenega kmeta, v boju za katerega pa liberalizem, spričo šibkega razvoja meščanstva, ki izgubi zvezo z naprednimi tokovi v Evropi, obnemore in olajša zmago klerikalizmu. Za prelomno obdobje svetovne vojne ugotavlja Martelanec odsotnost jasne zavesti o povezanosti med potjo k socialni in nacionalni osvoboditvi in ugotavlja tudi politične učinke dejstva, da je z valom jugoslovanstva po letu 1917 demokratično, nacionalno osvobodilno in socialno pobarvani Krekov katolicizem skoro neomejeno zavladal v slovenskem življenju.

Iz leta 1936 je treba omeniti dva prispevka Joža Vilfana in sicer razpravljajna ob knjigi Rude Jurčeca o Kreku¹⁸ in ob knjigi Frana Zwitterja o razvoju prebivalstva na Slovenskem.¹⁹ Lahko bi rekli, da je Vilfan iz Jurčecovega dela iztisnil dosti več kot pa avtor sam. Recenzija pomeni osnutek prve marksistične analize klerikalizma na Slovenskem v njegovi zgodovinskiosti in funkciji, analizo, ki ugotavlja konflikt ne v Kreku, marveč v sedanjih generacijah tega tabora. Z vsem priznanjem piše Vilfan o Zwitterovi knjigi, ki odpira ne samo pogled v razvoj temeljnega socialnega faktorja slovenskega obstoja, temveč omogoča tudi razmišljanje o pomenu propadanja pokrajinskih gospodarstev in njihovega vključevanja v vseobsežna državna gospodarstva v primeru, ko je na pokrajinsko gospodarstvo vezan obstoj posebnega naroda. Odklanja trditve, da je skupna država Slovencev, Hrvatov in Srbov zgodovinska paralela k nemškemu zedinjenju, kajti gre za obstoj Slovencev kot naroda. Zwitterovo ugotovitev, da vprašanje, koliko more neka dežela preživljati prebivalstva, ni odvisno le od narave, marveč tudi od sistema, uporabi za sklep o pravici in nujnosti, da se Slovenci bore za socialistični sistem.

V letu 1937 so nastopili še novi avtorji. Njihovo zgodovinarsko delovanje je bilo pomembno tudi zato, ker je seglo v praznino, na katero so prav tedaj opozorili študentje zgodovinarji v boju za utrditev položaja slovenske univerze. »Historični klub DSFF«, je rečeno v njihovi izjavi, »smatra za svojo dolžnost, da opozori akademsko mladino in po njej vso slovensko javnost na to, kako se na slovenski univerzi slovenska zgodovina predava oziroma kako se z njo ravna!...« Da imamo univerzo in sicer edino slovensko, da pa se na nji ne predava slovenska zgodovina! Kar izve študent o njej, izve pri eni tedenski uri, ki jo prostovoljno dodaja svojemu delu profesor, ki ima dekret za drugo stolico...²⁰ Sposobnost slovenske zgodovinske znanosti govoriti tudi o najaktualnejših vprašanjih narodnega obstoja in to po poti globoke družbene analize, je v tem letniku dokazal izid razprave Frana Zwitterja o koroškem vprašanju.²¹ Poleg krajše študije Dragotina Lončarja o Franu Škuljetu in študije o Majniški deklaraciji Vlada Vodopivca, je iz tega letnika Sodobnosti treba omeniti predvsem zadnji Martelančev prispevek iz Sovjetske zveze.²² Naslovil ga je »Slovenski politični razvoj in problem sodobne politične orientacije«. Dušan Kermavner pravi, da je v tem sestavku »pisec iz tolikšne časovne in prostorne daljave pokazal takšno vživetost v spreminjajoče se slovenske razmere, kakor da bi bil ves čas živel sredi njih«. Ta pripomba se seveda nanaša na aktualno misel v sestavku, medtem ko je bila Martelančeva zgodovinska misel izraz

¹⁸ Sodobnost, 1936, 236—239.

¹⁹ Joža Vilfan, Problem naše maloštevilnosti. Sodobnost, 1935, 562—567.

²⁰ Fran Petre, Državni proračun in univerza, Sodobnost, 1937, 135.

²¹ Fran Zwitter, Koroško vprašanje, Sodobnost, 1937, 145—153, 218—223 in 320—330.

²² Dragotin Lončar, Fran Šuklje kot politik, Sodobnost, 1937, 93—96.

Vlado Vodopivec, Majniška deklaracija, prav tam, 374—381.

A. V., Slovenski politični razvoj in problem sodobne politične orientacije, prav tam, 193—207.

globokega proučevanja in življenjsko zrele sodbe. Le bežno omenimo, da vidi Martelanc začetek slovenske narodne zgodovine v kmečkih puntih in reformaciji, brez katerih bi Slovenci kot narod izginili, se asimilirali. Posebnost njegovega pogleda na slovensko zgodovino je, da vidi poleg že omenjenega začetnega obdobja in poleg dogajanja v dobi imperializma kot osrednjo periodo sklenjen ves čas od razsvetljenstva in narodnoosvobodilne romantike do taborov oziroma leta 1871. V vsej osrednji dobi vzdržuje slovenski razvoj po njegovem mnenju zvezo z naprednimi tokovi v Evropi. V letu 1848 je zanj predvsem pomemben nastop poveljnika slovenskega faktorja kmeta in njegova osvoboditev. Razumljivo, da ga v imperialističnem obdobju prav posebej zanima problem odnosa delavskega in narodnega gibanja. Pregleda različne koncepcije in tokove v slovenski socialdemokratski stranki in kot največjo vrednoto poudari stališča Ivana Cankarja. Že v dobi balkanskih vojn je Cankar intuitivno dojel nujno potrebo, da se boj za narodno osvoboditev spoji z bojem za socializem. Tudi v odločilnih dogodkih let 1917—1918, piše Martelanc, je bil Cankar tisti, ki je s svojim globokim in daljnovidnim razumevanjem potreb in nalog slovenskega ljudstva in posebej slovenskega proletariata, najgloblje posegel v stvarnost dogajanja. S posebnim zaupanjem v pozitiven razplet obravnava Martelanc tudi problem diferenciacije v slovenskem klerikalnem taboru. Njegovo zaupanje ni preprost optimizem, marveč rezultat preučevanja zgodovine notranjih tokov v tem taboru samem. Do kraja odklanja možnost, da bi mogel klerikalni tabor imeti še naprej vodilno vlogo v slovenskem političnem življenju, vendar pristavlja: »To pa nikakor ne sme pomeniti, naj se omalovažujejo oziroma podcenjujejo notranji procesi radikalizacije in idejno politične polarizacije... SLS je stranka, ki združuje v svojih vrstah ogromne množice slovenskega delovnega ljudstva. Politična vzgoja, ki jo je dala tem množicam v slovenskem narodnem duhu in v duhu demokratičnih, deloma socialistično pobarvanih načel, je stvar, ki je ni mogoče kar tako izbrisati. Prepričani smo, da je tudi med osnovnimi kadri SLS mnogo ljudi, ki jim je bila omenjena politična vzgoja veliko več kot preprosta taktična poteza. Vemo, da so se ti ljudje vzgajali v duhu narodnega svobodoljubja in ljubezni do ljudstva, v duhu krščanskega humanizma in političnega demokratizma, ki se je često zelo težko dal vezati z reakcionarnim duhom...«

Poglavitno znanstveno publicistično dejanje tega leta je bil izid knjige spominov Henrika Tume z dopolnilnimi razpravljanji Dušana Kermavnerja.²³ S to knjigo se je slovenski zgodovinski zavesti predstavila osebnost najbolj profiliranega in v najširše družbene razsežnosti vpetega politika na Slovenskem v dobi prve velike krize imperializma. Z njegovim spominjanjem in še posebej z urednikovimi dopolnili sta v zgodovinskem razpravljanju zasedli svoje pravo mesto tako Primorska s Trstom na eni strani, kot tudi vprašanje slovenskih orientacij v prelomnih letih 1917—1920. Aktualnost in dinamičnost te problematike je knjigi zagotovila prodoren uspeh in trajen pomen, vse do današnjega dne. Manj opaženo je tedaj ostalo, da nakazuje knjiga tudi alternativni koncept slovenske zgodovinske poti po letu 1917, drugačen od Cankarjevega in drugačen od tistega, ki je Cankarja vključil v svojo revolucionarno akcijo.

Leto 1938 je že leto pisanja Speransove knjige. Za to leto je značilen bogat in dinamičen nastop novega avtorja, Borisa Ziherla. Tu gre za razprave »Dve razdobji fašizma na Slovenskem«, »Iz poglavja o narodnih tra-

²³ Henrik Tuma, Iz mojega življenja. Spomini, misli in izpovedi. Knjigo uredil D. K., Ljubljana, 1937.

dicijah», »Temelji rasne teorije«, »Vloga slovanstva v preteklosti in sedanjosti« in pa »Za Masarykovo dediščino«.²⁴ Ziherlove študije so bile večkrat ponatisnjene in jih zato bolje poznamo tudi danes. V svojih razpravljanjih o aktualnih vprašanjih je Ziherl zgodovinar, ki zelo uspešno in bistrovidno išče vse tisto v slovenski preteklosti, kar je slovenski družbeni in demokratični razvoj bodisi pospeševalo, bodisi zaviralo. Zelo globoko prodira z analizo socialnih faktorjev in njihovega dialektičnega razvoja, slovensko do-gajanje uspešno povezuje z evropskim. Učinkovito povzdigne vse tisto, kar bi pripomoglo k napredni usmeritvi slovenskega človeka v času, ko piše. Njegovo prvo zanimanje je problem oživitve puntarske tradicije slovenskih kmetov, ki čakajo kot Matjaž, da postanejo spet samostojni činitelj v slovenskem življenju v zvezi z delavstvom. Proti fašizmu, ki se sklicuje celo na samoodločbo narodov, poudarja neločljivo povezanost boja za nacionalno svobodo vseh narodov z bojem za demokracijo, vsak napredek v demokraciji pa je uspeh ljudskega boja, katerega ne zastopa nihče drugi kot ljudstvo samo.

Iz starejšega gradiva je Dušan Kermavner objavil odlomek iz Tumove študije o slovenskem narodnem razvoju, napisane še med svetovno vojno.²⁵ Celoto socialističnega idejnega razvoja od začetka stoletja do svetovne vojne pa je sistematično obdelal v drugem svojem velikem delu, v spremni študiji k Prepeluhovim pripombam k naši prevratni dobi, izdanim zdaj v knjižni obliki.¹⁵ Še danes je to temeljno delo za zgodovino socialne demokracije na Slovenskem pred prvo svetovno vojno, posebej pa še za delovanje tistih izobražencev, ki so se ji pridružili. Iz te tematike je Kermavner v »Sodobnosti« še posebej obravnaval svetovni nazor Ivana Cankarja. Zanimiva opažanja o Tumi kot politiku je objavil Joža Vilfan.²⁶ Zadel je v jedro Tumovega problema, opozoril je na zev, ki je ostala odprta med njim in svetom.

Iz dela zgodovinarjev je v »Sodobnosti« to leto izšla razprava Frana Zwittera o Nemcih na Slovenskem, tu so tudi odlomki iz dela Frana Petreta o ilirizmu na slovenskem.^{26a}

Vsa ta dejavnost je ustvarila že novo občutje. Izrazil ga je Dušan Kermavner, ko je ugotovil: »Danes si utira pot krepka težnja po globji kritični analizi naše preteklosti, kar izpričujejo vse številnejši, dotlej žal le splošni poskusi.«²⁷ Tudi Joža Vilfan je zapisal, »kako nam manjka sintetična slika naše zgodovine zadnjega pol stoletja.«²⁸ Globalno zgodovinsko samospoznanje Slovencev, ki so videli, da stoje neposredno pred novim prelomom, je postala pereča družbena naloga. Trenutek je našel svojega človeka. V začetku leta 1939 je izšla Speransova knjiga.

S tem smo pri poglavitnem povodu današnjega zborovanja. Čeprav smo se zbrali, da bi izrazili svoje priznanje njenemu zgodovinskemu in zgodovinopisnemu pomenu, vemo, da je tukaj ne moremo izčrpno zgodovinar-sko razčleniti. Deloma je to storil ob izidu tretje izdaje Bogo Grafenauer.²⁹ Prepričan pa sem, da bomo tudi potem, ko bo takšna delovna razčlenba opravljena do kraja, knjigo vedno jemali v roke predvsem zato, da bi se iz nje kot celote kaj naučili.

²⁴ Sodobnost 1938, 42–52; 97–103 in 143–153; 214–220; 318–329 in 431–441; 528–533.

²⁵ K. D., Neobjavljena Tumova študija o našem narodnem razvoju, Sodobnost, 1938, 195–202 in 253–262.

²⁶ Joža Vilfan, Politik ali vzgojitelj, Sodobnost, 1938, 79–83.

^{26a} Fran Zwitter, Nemci na Slovenskem, Sodobnost, 1938, 483–497.

Fran Petreč, Vrazovo pojmovanje ilirizma, prav tam, 33–40, 123–128 in 170–176.

²⁷ Sodobnost, 1933, 195.

²⁸ Sodobnost, 1933, 79.

²⁹ Zgodovinski časopis, XXIV, 1970, 312–333.

Ni naš namen ponoviti vsega, kar je Edvard Kardelj o svojem delu in njegovem značaju sam povedal. Naj opozorimo na pri nas najmanj znani in menda še ne prevedeni uvod, ki ga je napisal za nemško izdajo v letu 1971.³⁰ Tu pravi med drugim, da ni bil njegov namen raziskovati v prvi vrsti zgodovino slovenskega naroda, pač pa to zgodovino politično teoretično tolmačiti, kar naj bi bilo v tistem času prispevek k odločitvi slovenske narodne politike na zgodovinskem razpotju.

Ob tem pa je treba opozoriti še na druge odlike knjige. Kardelj je izdelal samostojen koncept slovenskega zgodovinskega razvoja in ga je tudi prvi, če odštejemo popularne poskuse in enciklopedične članke, izdelal za celo časovno obdobje slovenske zgodovine, od začetkov, do dni, ko je knjigo pisal. Izpolnil je ravno tisto nalogo, ki je specifična za zgodovinsko vedo, ki jo ta vedno kot takšna mora in more opraviti, namreč, obseči celoto dogajanja tako časovno kot tudi po področjih človekovega delovanja, združiti v svojem sintetičnem zajemanju vse vidike družboslovja, od gospodarstva, politike, sociologije in prava, do jezikoslovja, literarne vede in kulturne zgodovine. Izpolnitvi te naloge zgodovinopisja se je Kardelj v svoji knjigi najbolj približal. Knjiga je sinteza, ki v svoji celotnosti daje celovit odgovor na zastavljeno vprašanje. Pri tem dosežku so nedvomno enako pomembne vse tri lastnosti dela: poglobitev v snov, metoda historičnega materializma, ustvarjalnost duha.

V današnjem času lahko marsikdaj in marsikaj beremo o krizi zgodovine kot znanosti. Pisci ponujajo različne izhode. Nedvomno je zelo tehten tisti, ki ga je nedavno priporočil Edvard H. Carr, znani angleški zgodovinar sovjetske revolucije, ki se sam politično gotovo ne prišteva k revolucionarnemu socializmu. A kot človek in zgodovinar zahteva od zgodovinopisja naslednje: »Zgodovina mora govoriti ljudem, da bi jim pomagala postati boljši, biti jim mora orožje v bojih današnjega dne in orodje za izgradnjo prihodnosti.«³¹

Tej zahtevi, izrečeni dandanes, gotovo lahko pritrdimo. Sperans pa je njen smisel v celoti in častno izpolnil že v letu 1939. S tem svojim dejanjem je postavil slovensko zgodovinsko znanost v tisti družbeni položaj, na katerem nikoli ni mogla zapasti občutku jalovosti, postavil jo je v položaj dejavnega soustvarjalca našega življenja.

Treba je omeniti, da je Sperans že v svojem času presegel tudi pojmovanje nalog zgodovine, kakršno je takrat uveljavljala sovjetska doktrina. Presegel je tisti ožji, utilitarni smisel, ki ga je ta doktrina zgodovini vsiljevala, ko je od nje zahtevala, naj bo veda o politiki, ki poučuje množice o boju za oblast in njeno ohranitev.³² V Speransovi uresničitvi je zgodovina veda o poteh k osvoboditvi človeka.

Svoj osebni odnos do zgodovine kot vede je Sperans izrazil, ko je opozoril na zanimivo dejstvo, da je bil — poleg jezikovnega — prvi teren delovanja narodno se prebujajoče slovenske inteligence — zgodovina. Zgodovina naj bi po Linhartovem namenu dokazala, da je tudi za slovenski narod mesto pod soncem. In čisto »linhartovska« je Speransova ogorčena obramba zgodovinske zasluge slovenskega naroda, ko pravi: »Če jih danes neki zapadno-evropski rasistični ideologi imenujejo 'zgodovinski gnoj', tedaj pozabljajo, da so Slovenci s svojimi telesi 300 let branili tisto kulturo,

³⁰ Edvard Kardelj, Die Vierteilung. Nationale Frage der Slowenen. Europa Verlag. Wien—Frankfurt—Zürich, 1971, 7—8.

³¹ Geschichte. Objektivität und Parteinahme in der Geschichtsschreibung. Von José Fontana und Edward H. Carr als Interview-partner. Rowohlt. Reinbek bei Hamburg, 1979, 115.

³² Pravda, 27. januar 1936. Cit. po S. Dornik (Boris Zihel), Sovjetsko zgodovinopisje na novih potih? Ljubljanski zvon, 1938, 93—96.

s katero se oni danes ponašajo... Ko so po taborih branili slovenski tlačani svoje življenje in evropsko kulturo, so nemški cesarji in njih plemstvo zasledovali z vojnimi pohodi svoje lastne dinastične in razredne cilje... Vsi ti pohodi pa so napravili teren za dobičkonosne kupčije tujih trgovcev in bankirjev. Takšna je bila vloga tujih »kulturträgerjev« na naših tleh.«³³

Nedvomno je posebnega pomena, da je Kardelj svojo knjigo zasnoval upoštevajoč celotno slovensko zgodovino, da je vključil vanjo tudi fevdalno dobo. Pritegnil jo je ne samo zato, ker je potrebna za razumevanje slovenskega narodnega gibanja, ker je potrebno poznanje gospodarskih in kulturnih razmer slovenskega ljudstva ob vstopu v epoko kapitalizma. V tej dobi je našel tudi začetke samostojnega družbenega razvoja Slovencev, prve boje za obrambo te samostojnosti v razvoju, našel je v njej dokazov za svojo temeljno tezo: »Revolucionarni nastopi, tudi če se končajo s porazom, so vselej dokaz žive sile naroda. Narod, ki molče trpi zatiranje, je obsojen na pogin.«³⁴

Sperans je periodizacijo slovenske zgodovine zasnoval samostojno. Razlikuje se tudi od Martelančeve. Slovenskega zgodovinskega razvoja ni ločeval od velikih evropskih tokov, a hkrati se je oprl na faze avtonomnega dogajanja v slovenski družbi. Temeljna črta, ki jo zasleduje, je vloga in subjektivizacija družbenih razredov v njihovem antagonističnem in dialektičnem razmerju. Vsi družbeni subjekti, vse zgodovinske osebe nastopajo pri njem v dialektični razvojnosti, nenehno jih vidi v delovanju nasprotij v njih samih in v okolju, v vsakem kulturnem in političnem pojavu išče in najde tisto, kar vodi naprej, in to izloči od onega, kar se veže na preživelo. V vsem vidi življenje, ne okostenelih formul in figur. Kot primer takega dialektičnega obravnavanja lahko navedemo njegova opozorila na tisto pozitivno in novo, kar je mogoče ugotoviti v sicer tako negativno ocenjenem protagonistu protireformacije na Slovenskem, Tomažu Hrenu.

Kar je pri Speransovem delu stalnica, to je interes za proces človeškega uveljavljanja temeljnih ljudskih plasti in razredov. Od njihovega položaja meri smer in pomen gibanj drugih dejavnikov v družbi. Druga stalnica je zanj revolucija. Ne kot sredstvo osvojitve oblasti, marveč kot način svobodnega bivanja človeka. Ključnega pomena v njegovem delu je razčlemba in negativna presoja ravnanja slovenske narodne politike v marčni revoluciji leta 1848. Boj za slovenske narodne pravice je zgodovinsko upravičen in učinkovit le s pozicij revolucije.

V moderni fazi slovenske zgodovine ga zanima vprašanje boja razredov za vodilno vlogo v narodu, boja, ki se prekriva z vprašanjem dominacije družbenega interesa razreda kot interesa naroda. V koncepciji rešitve slovenskega narodnega in socialnega vprašanja povzdigne Ivana Cankarja ne le kot zgodovinsko osebnost, marveč kot opredelitev. Zelo jasno zavrne koncepcijo čakanja na tujo revolucijo v letih 1917—1918, organsko poveže jugoslovansko osamosvojitvev z bojem za družbeni napredek in s tem zavrne utvaro nadnacionalno pojmovane revolucije. V tej svoji zgodovinski usmeritve sega že v probleme, ki jih je odprla šele doba po drugi svetovni vojni, ko iz dneva v dan doživljamo dokaze, da dozdevna nadnacionalnost v resnici pomeni le novo obliko dominacije.

V knjigi spregovori Sperans tudi bralcu neposredno. Poglavitni sklep, ki mu ga namenja, je napoved: »Prav sedaj, ko se zdi, da je triumf reakcije nad napredkom najpopolnejši, je reakcija najbližje svojemu polomu!«³⁵

³³ Sperans (Edvard Kardelj), *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*. Ljubljana, 1939, 59—60.

³⁴ Sperans, o. c., 62.

³⁵ Sperans, o. c., 254.

Danes vemo, da je ta napoved bila v celoti upravičena in pravilna. Če pa se vprašamo, ali ima zgodovinar nalogo in pravico dajati takšne napovedi za prihodnost, potem moramo reči, da je to, posredno ali neposredno, celo njegova dolžnost. Dolžnost prav marksističnega zgodovinopisja, saj zanj še posebno velja, naj ne bo le eksplikativno, marveč tudi prognostično, ker to je le način izražanja usmeritve k spreminjanju ne pa zgolj razlaganja sveta.

Razumljivo je, da je po izidu Kardeljeve knjige notranja nuja slovenskih revolucionarjev po zgodovinskem pisanju popustila. Delo pa se je vendar nadaljevalo. Že v začetku poletja leta 1939 je izšla študija Borisa Zihlerla »Smotri francoske revolucije v bojih slovenskih kmetov«.³⁶ Bila je to pomembna »dodelava« Speransa, ki je v marksistično analizo slovenskih kmečkih puntov v večji meri vključila dogajanja iz slovenskega razvoja. Cela številka »Sodobnosti« je bila posvečena 150. obletnici francoske revolucije. Bilo je očitno, da želi uredništvo utrditi splošno usmeritev k iskanju revolucionarnega izhoda iz aktualnega položaja, kakršno je svetoval Sperans. S prispevki v tej številki so sodelovali Boris Furlan (Racionalizem in revolucija), Dušan Kermavner (Socialna vsebina francoske revolucije), France Mesesnel (Umetnost in revolucija), Fran Zwitter (Francoska revolucija v sodbi poznejših dob) in Filip Kalan (O francoski pisarni).³⁷

Spremenjeni mednarodni in notranji položaj po sklenitvi sovjetsko-nemške pogodbe o nenapadanju in po začetku druge svetovne vojne je za kratek čas odvrnil pozornost od preučevanja slovenske zgodovine. Še pred temi svetovnimi dogodki začeto polemično razpravljanje Dušana Kermavnerja z naslovom »Legenda o Simonu Gregorčiču in legenda o Henrikumu Tumi« se je raztegnilo do konca leta.³⁸ Čeprav je bilo izprva videti, da gre za polemiko proti pisanju dr. Antona Breclja o Tumi in Gregorčiču in za vprašanja politične zgodovine Goriške, se je končno moglo razbrati, da avtor pravzaprav preklicuje tisto, kar je sam preveč priznavalnega napisal o Tumovem konceptu revolucije. Zdaj izjavlja, da je vprašanje poti k revoluciji dobro razumel in izrazil Ivan Cankar. Šlo je za nekakšno prilagoditev Speransovemu konceptu. Levičarsko odklanjanje narodnoosvobodilnega boja v letih 1917–1918 je kot koncepcijo revolucije zavrnil kmalu zatem tudi Boris Kidrič.

Razprava Borisa Kidriča »Evropske krize in slovenski narod« je zadnje zgodovinopisno dejanje tega kroga pred fašističnim napadom na Jugoslavijo.³⁹ Začela je izhajati v septembru 1940, ko je vojna že pokazala novo smer in ko je Slovincem znova zagrozila nevarnost fašistične agresije. Kidričevo razpravljanje ni dokončano, a tudi takšno, kakršno je izšlo, je pomenilo novo analizo aktualnega trenutka na zgodovinski poti Slovencev. V žarišče razčlenbe je postavljeno eno samo vprašanje, zvezano z enim samim klicem: V tretji evropski krizi mora biti pot slovenskega naroda usmerjena napredno, revolucionarno, brezpogojno mora biti zvezana z novim svetom, ki že živi in gigantsko snuje!

Kidričeva razprava je zasnovana in uresničena kot usmerjena analiza obnašanja političnih subjektov slovenskega naroda na ozadju ugotavljanja stopnje njegove socialne razvitosti in to v dveh evropskih krizah, v času marčne revolucije 1848 in v času ob koncu prve svetovne vojne. Vse razpravljanje preveva hotenje preprečiti, da bi se napačne usmeritve in zmote

³⁶ Sodobnost, 1939, 302–312.

³⁷ Sodobnost, 1939, 262–276, 276–287, 288–292, 292–299, 299–302.

³⁸ Sodobnost, 1939, 385–404, 490–500, 537–546 in 609–619.

³⁹ A. Javor (Boris Kidrič), Evropske krize in slovenski narod, Sodobnost, 1940, 385–390, 440–452 in 490–499.

subjektov ne ponovile. To ne velja le za tiste iz vrst meščanstva. Gre tudi za zrelost pogleda političnih sil delavskega razreda na vprašanja nacionalne in socialne revolucije.

V istem duhu je Boris Kidrič polemično nastopil tudi s kritiko »Staro-slovencev« Ivana Prijatelja, v tem okviru pa tudi proti Bratku Kreftu, ki je uveljavljal mnenje, da je bilo za protirevolucionarno ravnanje Hrvatov in Slovakov v letu 1848. krivo nerazumevanje, ki ga je pokazala madžarska revolucija za njihove narodne težnje in potrebe.⁴⁰ V nadaljevanju polemike, ki je dobila širši odmev z odprtim pismom Joke Žigona v »Sloveniji« v obrambo Ivana Prijatelja, je Boris Kidrič, ob vsem priznanju celotnemu delu Prijatelja, še enkrat izrekel svoje opozorilo: »Reakcionarni videz nacionalnih koristi se je prej ali pozneje, vendar zmeraj razkril kot kruta resnica o dostikrat pogubni nacionalni škodi. Zato življenjski interes malega naroda naravnost terja, da njegovi sinovi izrujejo iz ljudske zavesti tradicijo reakcionarnega ravnanja iz 'nacionalnih razlogov'.«⁴¹

Ker je bilo jasno, da pomeni beseda o odnosu do marčne revolucije predvsem način opredeljevanja odnosa do Sovjetske zveze in da je reakcionarno uveljavljanje 'nacionalnih koristi' predvsem pomenilo povezovanje z nemškim in italijanskim fašizmom, odločitev poštenih Slovencev ni bila težka. Slovenska zgodovinska zavest je bila v bistvu demokratična in svobodoljubna, slovansko čustvovanje pa njen trajen element.

V eni svojih zadnjih izjav je Edvard Kardelj ugotovil, da je akcija revolucionarjev v letu 1941. bila uspešna, ker so znali upoštevati stopnjo zgodovinske zavesti slovenskega človeka. Dodajmo k tej ugotovitvi še eno: Sperans in zgodovinska misel slovenskih marksistov v njegovem času sta tudi sama pripomogla k oblikovanju slovenske zgodovinske zavesti v smislu, da je mogla biti tvorna v odločilnem boju za obstanek naroda in za njegovo notranjo osvoboditev.

⁴⁰ A. Javor (Boris Kidrič), Pripombe k slovenski literarni zgodovini, Sodobnost, 1940, 314–516 in 556–561.

⁴¹ A. Javor (Boris Kidrič), Nekaj besed v odgovor, Sodobnost, 1941, 85–87.